

Kako je nastala izložba „Dim – priča o duhanu“

- Rad donosi podatke o procesu nastanka muzejske izložbe o duhanu što je podrazumijevalo stručnu obradu predmeta iz Zbirke pušačkog pribora Etnografskog muzeja u Zagrebu, uvide u funduse drugih muzeja, arhiva, zbirki privatnih kolekcionara i pojedinaca te terenska istraživanja. Poseban naglasak je stavljen na pregled domaće literature o temi uzgoja duhana i načina njegova konzumiranja, budući da ta tema u Hrvatskoj gotovo da nije bila obrađivana s etnološkog aspekta. Detaljnije je prikazana muzeološka koncepcija te popratna događanja uz izložbu „Dim – priča o duhanu“ (Etnografski muzej, 30. 1. – 28. 6. 2015.).

Ključne riječi: Dim: priča o duhanu (izložba)
duhan, pušenje, pušački pribor, muzejska izložba

UVOD

Izložba zagrebačkog Etnografskog muzeja „Dim – priča o duhanu“ realizirana je u prostoru Muzeja u razdoblju od 30. siječnja do 28. lipnja 2015. godine.¹ Likovno oblikovanje izložbe, vizualni identitet i grafiku potpisuju Nika Pavlinek i Damir Prizmić. Suradnica na izložbi je etnologinja i kustosica Renata Santo. Katalog opsega 102 stranice, na hrvatskom jeziku uz sažetak na engleskom, sadrži brojne fotografije i ilustracije. Osim autorice izložbe, priloge su napisali etnologinja i kustosica Tamara Nikolić Đerić („Ženska strana duhana: društveno-povijesni aspekti razvoja rovinjske duhanske industrije i njen emancipativni potencijal“) i filmski kritičar Dean Šoša („Cigarette na filmu“).

Poticaj za izložbu bila je građa iz fundusa Etnografskog muzeja te činjenica da tema duhana u smislu njegove gospodarske i kulturološke važnosti dosad u Hrvatskoj

---

1 Izložba će gostovati u Gradskom muzeju Virovitica od 29. siječnja do 15. travnja 2016. godine. S kolegicom, etnologinjom i višom kustosicom, Jasminom Jurković Petras dogovoreno je da će se tom prilikom proširiti tema uzgoja duhana u okolici Virovitice.

gotovo da nije bila obrađivana s etnološkog aspekta. Izradi koncepta izložbe i njenoj realizaciji prethodili su stručna obrada Zbirke pušačkog pribora, uvidi u fondus drugih muzeja, arhiv, zbirke privatnih kolekcionara i pojedinaca potom i posudba građe, terenska istraživanja te iščitavanje stručne literature na tu temu.

O DUHANU U HRVATSKOJ ETNOLOGIJI I HISTORIOGRAFIJI

Početak istraživanja zahtijevao je iščitavanje podataka o uzgoju duhana, načinima njegova uživanja i korištenja u narodnoj medicini u *Zbornicima za narodni život i običaje južnih Slavena*, ponajprije opsežnih monografskih prikaza pojedinih mjesta i područja. Građa je u monografijama uglavnom raspoređena prema *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* koju je 1897. godine sastavio Antun Radić. Podatke o duhanu nalazimo u onim odjeljcima koja odgovaraju na pitanja iz *Osnove* te su vezana za sadnju duhana (u poglavlju „Poslovi“, odjeljak „Obradivanje zemlje“) i o načinima konzumiranja duhana te spolu i dobi pušača (u poglavlju „Životne potrepsštine“, odjeljak „Pušenje“). Jedno pitanje u odjeljku „Trgovina“ odnosi se na prodaju duhana, a rijetki podaci o liječenju duhanom mogu se pronaći u odjeljku „Lijekovi“.

Josip Lovretić u monografiji o Otoku kraj Vinkovaca donosi uglavnom podatke o procesu proizvodnje duhana (proizvodnji rasada, pripremi tla, sadnji, zalamanju, berbi, sušenju, listanju i otkupu duhana). Iz napomena se može zaključiti kako su žene sudjeleovale u poslovima listanja i vezanja duhana u snopove (*skretnjeve*) i njegove prodaje. Zabilježio je i kako u vrijeme kada piše monografiju (objavljenu u Zborniku od 1897. do 1899.) dozvolu za sadnju ima samo zadruga Lovrić. Oni su imali vojnika koji je u Mantavi „na livo oko oćoravio i dobio patent, na koji dobiva godišnje 48 for. i pravo, da smije njegova zadruga saditi 48 kvadratni fati duvana... Kad umre patentirac, pristat će i to pravo.“ (Lovretić 1990: 192-193).

Franjo Ivanišević u monografiji o Poljicima (1903. – 1905.) također donosi podatke o procesu proizvodnje duhana što uspoređuje s posebnostima sadnje prije uvođenja organizirane proizvodnje (koncem 19. stoljeća) kada se duhan kriomice sadio po škrapama i skrivenim dolcima Mosora što se nazivalo *kuntroband* (lat. *contra bannun* = protiv zabrana) (1987: 229).

Najopširniji opis sadnje duhana daje fra Silvestar Kutleša u monografiji o Imotskoj krajini koja je s vremenom postala najveći centar sadnje duhana u Dalmaciji. U Runovićima je država dopustila sadnju 1884. godine. „Šta se je prija potajno radilo od tada se javno sadilo“ (Kutleša 1993: 176). Tih je godina došlo do ponovnog uvođenja ove kulture u Dalmaciju, u režiji austro-ugarskog monopola. Organizacija sadnje i otkupa duhana bila je u isključivoj nadležnosti Ministarstva financija i njemu podređene Režije duhana. O počecima sadnje duhana Fra Silvestar Kutleša piše:

„U početku Runovićani i Zmijavčani plašili se duvana ko belaja. Nu brzo se šnjim pomiriše i sprijateljiše, kad su vidili, da se zlatkom (duvan) otkupljuje. U župi nastade jagma, ko će više duvana usaditi. Ko ima više zemlje za sadnju duvana i više čeljadi za radnju, ta je napridniji i bogatiji. Duvan je Runoviće i Zmijavce naprid turijo.

S duvanom su kuće sagradili, saranče (obzidan bunar za pitku vodu) namistili, vinograde posadili.“ (Kutleša 1993: 55).

Kutleša etnografsku građu prikuplja 1930-ih godina. To je vrijeme vrlo nepovoljne situacije za proizvođače duhana. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca donesen je 1931. godine zakon o državnim monopolima čime su duhani koji su se uzgajali u Dalmaciji i Hercegovini svrstani u nižu, drugu, kategoriju kvalitete, pa im je time određena i manja otkupna cijena. Drugi čimbenik je bilo smanjenje broja dozvola za sadnju i otkupne cijene duhana što je bila posljedica Velike ekonomske krize jer se monopolska uprava suočila s velikim količinama duhana kojeg nije bila u mogućnosti prodati.

„Danas `ko sadi nema koristi... Bilo je vrime kad se kuća pomagala, na vazi, muškići po svu godinu besleisali se duvanom, cure i žene vinu robicu i nakit s duvanom pribavljale, mlađarija muška s novcem od duvana odivala se, igrala, pila i veselila se. Gledaj danas!!!“ Za vrijeme austrijske uprave moglo se za kilogram duhana kupiti 8 kg pšenice, „za domaće uprave, duvan je bolje išao prvi` 6 godina... za kg duvana moglo se kupiti i 12 do 15 kg šenice. Nakon 1924. godine poče duvan u cini padat, ama krupnim korakom“. Godine 1933. moglo se kupiti malo više od 2 kilograma pšenice (Kutleša 1993: 179).

Bio je to velik udarac na ionako težak život seljaka. Budući da su otkupne cijene bile niske, a maloprodajne cijene duhanskih proizvoda vrlo visoke, mnogi su se okrenuli švercu. „Odatle razvi se kriomčarenje i krađa duvana, neisplative globe i tamnica gonitelja. Odatle i zabrana saditbe duvana u Runovićim 1934. godine. To je jak udarac Runovićaku!... Ipak duvan se mora saditi, jer novac triba a novac se nema iz čega izvaditi. Vabrik nema, ruda nema, građevina nema, velik narod, žita ne dotiče, marve ne pritiče.“ (Kutleša 1993: 179).

Osim utajivanja dijela prinosa i krijumčarenja duhana u krajevima gdje ga je bilo dopušteno saditi, velika opasnost za državne prihode bila je sadnja duhana u krajevima gdje je bila zabranjena. Jedan takav primjer nalazimo u *Etnografskim zapisima iz Gornjostubičkog kraja*:

„Na njiva, tam gde nije bile baš na vidnem mestu, sejali smo duhan, makar se tuo nije smele. Med konoplju posejali sme nekulike redi duhana i za tuo nigdo ni moge znati.“ (Hanžek 2009: 119).

Za potrebe pripremanja kataloga i izložbe podatke koji se nalaze u *Zbornicima* trebalo je nadopuniti u svrhu dijakronijskog pregleda uzgoja i prerade duhana u hrvatskim krajevima. Budući da se malo radova u hrvatskoj etnologiji i historiografiji bavi temom uzgoja duhana, od pomoći su bili i skromni podaci koje sam pronalazila u radovima koji se bave gospodarstvom pojedinih gradova ili područja i slično te u novinskim člancima. Ovdje ću izdvojiti radove koji su cjeloviti i koji su mi bili najviše od koristi tijekom istraživanja. Među bogatijim opusima je onaj agronoma Ambroza Kapora,² a osobito je iscrpan njegov tekst *Apalat duhana u Dubrovačkoj Republici*.³

2 Vidi: Foretić, Vinko. 1983. „Ambroz Kapor (1904 – 1983)“. *Croatica Christiana Periodica*, Vol.7 No.12.

3 Kapor, Ambroz. 1962. „Apalat duhana u Dubrovačkoj Republici“. *Starine* 51: 223- 266.

Vrlo korisna je knjiga *Duhan u SR Hrvatskoj: proizvodnja, obrada, prerada i znanstveni rad* (ur. Tomislav Budin), koju Duhanski institut Zagreb objavljuje 1986. godine, o 30. godišnjici osnutka. Autori priloga donose pregršt povijesnih podataka, ali nažalost često bez navođenja izvora. Podatke o proizvodnji duhana u okolici Požege u 18. stoljeću nalazimo u putopisima F. W. V. Taubea iz 1777. te Matije Pillera i Ljudevita Mitterpachera iz 1782. godine. Vrijedne podatke o trgovini duhanom nakon priključenja Rijeke Habsburškoj Monarhiji nalazimo u izvještaju s putovanja riječkog trgovca J. B. Nayssa po Ugarskoj 1787. godine.⁴

O izgradnji duhanskih stanica i općenito o uvođenju kulture duhana u Dalmaciju krajem 19. stoljeća piše arhitekt Stanko Piplović, dok arheologinja Snježana Tonković u katalogu *Duhanska zbirka Zavičajnog muzeja u Imotskom* donosi podatke o uzgoju duhana na prostoru Imotske krajine. Povjesničar Stipica Grgić 2013. godine objavljuje tekst o duhanu i duhanskoj industriji u Jugoslaviji 1930-ih godina.

O načinima konzumiranja duhana u hrvatskim krajevima u *Zbornicima za narodni život i običaje* moguće je naći više podataka. Neka od pitanja iz *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* su sljedeća:

„Znade li tko, da nitko još pušio nije? Kada se je to počelo? Tko puši? (Kada djeca počinju pušiti? Puše li žene)? Kakovih ima lula ili fajfa? Što se puši umjesto duhana? Šnjofa (cmrče) li se burmut?“ (Radić 1997: 24, 25).

Svi etnografi odgovaraju kako se nitko od njihovih kazivača ne sjeća vremena kada se nije pušilo u njihovom kraju. Na pitanje „Puše li žene?“ odgovaraju: vrlo rijetko. U Imotskoj krajini seljakinje nisu *duvanile*. Bila je samo jedna starica u lovrečkoj župi koja je pušila, pa je dobila nadimak *pušilula*. Starica na pitanje zašto puši odgovara: „... mloga su mi dica pomrla, ja se rastužila i zamislila. Ljudi mi svitovali udri duvani. Ja se dovezala duvana i pomoglo mi. Evo sam doživila 75 godina. Da mi nije bilo duvana, davno bi se sućijala [tuberkuloza] i umrla. Evo sam na samrti – Sakramente sam primila – a duvan mi još pada na pamet!“ (Kutleša 1993: 134). U Gornjem Docu također je bila jedna starica koja je pušila, a govorila je kako su joj to naredili *likari* radi njena zdravlja (Ivanišević 1987: 31). Milan Lang navodi: „Djevojke i žene samoborske ne puše. To čine tek nekoje razmažene gospođe. Puše i ciganke, ali ne sve. I muškaraca ima, koji ne puše.“ (1992: 154). I u Vrbniku na otoku Krku bila je sramota vidjeti ženu kako puši i te su bile stvarno rijetke (Žic 2001: 178).

Negativan stav prema pušačicama zadržao se ponegdje i poslije, u drugoj polovini 20. stoljeća, pa je tako Ante Jurić-Arambašić zabilježio kako se u Kijevu „štošta izmjenilo pa se moglo susresti i pokoju djevojku ili mlađu ženu kako polukradomice puše. Obično je riječ o ženscima koje su neko vrijeme bile u gradu na školovanju te su vidjele gradske dame s cigaretama pa su i one postale „dame“ (2000: 110). U Lici je tek nakon Drugoga svjetskog rata postojao manji broj žena koje su pušile, unatoč nadimcima koje su dobivale: *cigarice* i *ćikarice* (Grčević 2000: 136). U Visokom u Bosni žene su pak počele pušiti krajem 19. stoljeća. „Ispočetka smo se srdili na žene, što puše, a kad

4 Pogledaj u Karaman, Igor. 1962. „Nov prilog za razvitak trgovinskog prometa prema Hrvatskom primorju potkraj XVIII st.“. *Historijski zbornik* 15: 303-307.

nam počeše prigovarati, da mi po vani zidamo i pušimo, a one da su uvijek kod kuće, onda smo im pustili i nismo više branili.“ (Murgić 1903: 101).

Među muškom djecom pušenje je bilo dosta rašireno. Na razmeđu stoljeća djeca su počinjala pušiti vrlo rano, između osme i dvanaeste godine. Skrivajući se od roditelja, pušili su tako što su sami napravili lulicu od trstike ili bazgovine, a kamiš od orahova drva. U početku su lulice punili suhim orahovim ili ljeskovim lišćem, a kad su malo odrasli, punili su lule duhanom. U Imotskoj krajini djeca su pravila lule od dubove šiške koju bi napunila šušanjem ili duhanom i pušila bi dok „ji duvan ne smanta ili šušanj ne opali jezik i usta. Niki bljuju, a svi pljuju.“ (Kutleša 1993: 134). Roditelji su često kažnjavali djecu kad bi ih uhvatili kako puše. Tako je brat etnografa Rožića, iako je imao dvadeset godina, zbog pušenja od oca dobio pljusku da su mu „stepli cigar i zubi (iz zubi)“ (Rožić 1907: 27).

Premda su različiti načini uživanja duhana često bili usporedno prisutni te je lula imala primat do početka 20. stoljeća, može se zaključiti da je šmrkanje duhana bilo dosta prisutno još tijekom 19. stoljeća, a krajem stoljeća šmrkali su tek stariji ljudi, dok su mlađi preferirali pušenje.

Da je lula muškarcima bila statusni simbol, potvrđuje izreka iz Otoka u Slavoniji: „Sramota je čòiku proći selom bez lule, a ženi bez prelje.“ (Jurić 1990 : 639). Lule su se kupovale u gradovima na sajmovima ili su izrađivane kod kuće. Najviše su se koristile glinene i drvene, a u Samoboru se mogla vidjeti i „po koja fina, merkšam‘ – lula“ (Lang 2009: 154). Glinene lule su bile tzv. istočnog tipa (čibuk) – koje se sastoje od glinene čašice, drvenog kamiša i usnika. Kamiši su mogli biti dugački i do metar i pol. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Poljicima su se kratke lule nosile za pasom ili u džepu *kanparana* ili *gaća*, dok su one s dužim kamišem koristili još samo stariji ljudi te su ih zadijevali za ovratnik ogrtača. Znanci i prijatelji prilikom susreta nudili su međusobno duhan, a poslovice je glasila: „Čaša vina i lula duvana uzdržu prijatelja“. Pušenje je u Dalmaciji osobito uzelo maha nakon što se duhan počeo u većoj mjeri saditi, krajem 19. stoljeća. Prije, kada se duhan kupovao, nije ga bilo „ni na oči, a kamoli do ruku“, a nakon što se počeo saditi: „Moreš na prste pribrojat muškiće, koji ne puši, svaki čvrlji lulu u zubin. Poneka je djevojka pušila prije, ali više ne.“ (Ivanišević 1987: 32, 33). U Varošu kraj Slavenskog Broda momci su, pak, pušili „...da si usta razmerišu kad u kolo idu.“ (Lukić 1919: 114).

Na prijelazu stoljeća ulaze u upotrebu, uz cigare, i cigarete. Cigare su pušili i iz lule, odnosno *cigaraluka*. Cigarete su se motale u cigaretni papir, ali su mogle poslužiti i novine. Fra Silvestar Kutleša piše kako u Imotskoj krajini momci i mlađi ljudi više „duvane na španjulet, nego na lulu. Ovi nose sa sobom kutiju križana duvana i pak kartina, kad zažele, smotaju španjulet, pripale u druga, ili zapale vatrom ili šuverinom i duvane i dime ka vapor (parobrod).“ (1993: 135).

U Gornjostubičkom kraju u prvoj polovini 20. stoljeća rijetki su bili oni koji su si mogli priuštiti kupovne cigarete. Kada su i kupili, bile su to „cigaretline za jene jajce“. Muškarcima su pušili i lule (*lulje*) koje su punili *drajerem* – duhanom najlošije kvalitete, ali i poneke su žene „iste štele čikati duhan, ali pu skrivečki.“ (Hanžek 2009: 119).

U slučajevima nestašice duhana kao zamjena je moglo poslužiti suho lišće oraha, višnje, trešnje, čička, lipe, kadulje, list mladog krumpira, mahovina, šumska biljka koju su u Otoku u Slavoniji nazivali *turski duvan* i drugo. A koliko god iz današnje perspektive nevjerojatno zvučalo, sveprisutno je bilo i žvakanje i pušenje *baguša* – ostatka izgorjelog duhana, odnosno ostrugotine iz lule.

Kao i drugdje u svijetu, u hrvatskim krajevima duhan se smatrao korisnim lijekom protiv različitih bolesti te preventivnim sredstvom protiv niza zaraza, o čemu podatke također nalazimo u *Zbornicima za narodni život i običaje južnih Slavena*. Uglavnom se primjenjivao lokalno, inhalacijom i rjeđe kao duhanska klizma (klistir). Najraširenija lokalna primjena duhana bila je kod zubobolje, zmijskog ugriza i kožnih bolesti. U Otoku kraj Vinkovaca čirevi su se posipali prahom iz lule „da ji pra obgrize, pa da se osuše“, lišaj se mazao ziptom (smolom) iz kamiša, a na dalak (otvrdnuće slezene) stavljao se list duhana namazan medom. Pri šugavosti duhan se kuhao pa su time prali šuge (Lovretić 1879: 210). Duhan je imao široku upotrebu i kao insekticid te se još 1970-ih godina upotrebljavao protiv moljaca.

Podatke o liječenju duhanom pronalazimo i u ljekarušama iz 18. stoljeća. U jednoj od naših najstarijih ljekaruša – *Luićevoj ljekaruši* iz 1746. godine – duhan se preporučuje kao lijek protiv katara u glavi. U knjižici *Likarie priproste*, koju je 1775. tiskao franjevac Luka Vladmirović, duhan se smatra dobrim kod krvarenja nosa i kod zaduhe (astme). Ljekaruša *Dotura Markovića najizvršni likovi* iz 1784. preporučuje duhan protiv suzenja očiju i protiv zubobolje. Pušenje duhana se preporučivalo za raskuživanje nečistog zraka u vrijeme kolere, a osobito protiv kuge. Kada je 1795. godine u Srijemu buknuła kuga, izdale su vlasti naredenje: „Kuće i po kućama stvari čisto, oprano nek se derže, kuće neka se često luftiraju i fenjom, duvanom ili omanom kade.“ (Glesinger 1973: 38, 39).

Za ostale teme koje su obrađene u izložbi koristila sam i mnoštvo strane literature. Za temu duhana i šamanizma posebno su inspirativne knjige *Tobacco and Shamanism in South America* (1987.) Johannesa Wilberta i *Mitologike 2: Od meda do pepela* Clauda Lévi-Straussa (2008.). Povjesničar Jordan Goodman autor je i urednik više knjiga na temu duhana. Među važnijima su: *Tobacco in History: The Cultures of Dependence* (2005.) i *Tobacco in History and Culture. An encyclopedia. Vol 1 i 2.* (2005.). O povijesti duhana iscrpno piše i Ian Gately u knjizi *Tobacco: A Cultural History of How an Exotic Plant Seduced Civilization* (2007.).

O IZLOŽBI „DIM – PRIČA O DUHANU“

Na izložbi je prikazano 367 predmeta, brojne fotografije te video materijali (Sl. 1/str. 192-193). Predmeti su većim dijelom iz Zbirke pušačkog pribora⁵ Etnografskog muzeja koja sadrži lule, kamiše, cigaretnike, kutije za duhan, kutije za cigarete, burmutice,

5 Zbirka pušačkog pribora trenutno broji 295 predmeta. Nastala je 2013. godine transformacijom prijašnje zbirke, a u okviru izrade nove sistematizacije zbirki Etnografskog muzeja. Voditeljicom zbirke imenovana je Marija Živković. Tijekom 2012. godine predmeti su očišćeni, stručno obrađeni i pripremljeni za postupak utvrđivanja svojstva kulturnog dobra pri Ministarstvu kulture Republike Hrvatske.

duhankese, kutije za šibice, pribor za paljenje vatre, mašice i drugo. Sakupljani su kontinuirano od 1921. godine djelovanjem muzejskih povjerenika, kustosa, prilikom terenskih istraživanja, donacijama građana te otkupom. Predmeti su većinom izrađeni tijekom 19. i 20. stoljeća na području Hrvatske i susjednih zemalja. Najstariji predmet je glinena lula zapadnog tipa iz 16. stoljeća.

Zanimljivu cjelinu unutar Zbirke čine lule, kamiši, *cigalini* i alat za izradu lula iz Zelova kraj Sinja koje je za fundus Etnografskog muzeja otkupio kustos Božidar Širola tijekom svog terenskog istraživanja u listopadu 1932. godine.⁶ Tom je prilikom zabilježio i tehnike izrade glinenih lula te drvenih kamiša i *cigalina* (cigaretnika), što je objavio u prvom broju časopisa *Etnografska istraživanja i građa* iz 1934. godine.⁷ To je bio prvi i dugo vremena jedini stručni tekst koji se bavio izradom zelovskih lula⁸ stoga je logični korak bio odlazak na terensko istraživanje⁹ u Zelovo, gdje je proizvodnja glinenih lula započeta u 18. stoljeću te je sve do sredine 20. stoljeća bila izvorom prihoda lokalnog stanovništva. U drugoj polovini 20. stoljeća proizvodnja zamire, a oko 2010. godine obnavlja ju Ivan Delaš sa željom za revalorizacijom tradicije izrade lula i plasiranjem proizvoda na suvenirsko tržište. Po povratku s terena dogovorilo se snimanje priloga o zelovskim lulama za emisiju HRT-a *Alpe, Dunav, Jadran*¹⁰ s ciljem promocije obnovljene tradicije.

Uz navedene predmete i u drugim zbirka Etnografskog muzeja nalaze se predmeti koju su bili zanimljivi za izlaganje ili objavljivanje u katalogu izložbe. U većem su broju izloženi predmeti iz Zbirke kultura svijeta: lule i burmutice iz Konga (Afrika), *kiseru* lula iz Japana, vodene lule i burmutice iz Kine te lule iz Indije, Australije i Nove Gvineje. Iz Zbirke gospodarstva sprava za rezanje duhana te iz Zbirke lončarstva keramičke posude za čuvanje duhana.

Predmeti i fotografije koji su bili potrebni za prikazivanje pojedinih tema posuđeni su od drugih muzeja, privatnih kolekcionara i pojedinaca. Tako su izloženi plakati iz fundusa Muzeja grada Zagreba s porukama „Više duhana / više novca“ i „Sadi duhan, imat ćeš žito i sol“ koje je oblikovao Zvonimir Faist u periodu nakon Drugoga svjetskog rata (1945. – 1947.) kada je država nastojala ponovno pokrenuti proizvodnju duhana.

Stolić s priborom za pušenje iz druge polovine 19. stoljeća, koji je u izložbi korišten da bi prikazao odnos društvenih elita prema duhanu, posuđen je iz Muzeja grada Šibenika, a stalak za cigare, burmutica i cigaretник iz Muzeja za umjetnost i obrt.

---

6 Lule i *cigalini* iz Zelova pristizali su u Muzej i drugim donacijama i otkupima.

7 Širola, Božidar. 1934. „Neki kućni obrti u Zelovu“. *Etnografska istraživanja i građa I.*, 27-37.

8 Arheolog Luka Bekić 2001. godine objavljuje članak o zelovskim lulama „Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 32-33/1 : 249-279. U narednom periodu raste interes za tu temu, ponajprije među arheolozima. Temu su najdetaljnije obradile Darija Brkić i Danijela Petričević, ur. 2013. *Lule i počeci duhanske industrije u Cetinskoj krajini* – katalog izložbe. Sinj: Muzej Cetinske krajine.

9 Terensko istraživanje obavljeno je u listopadu 2012. godine. Zahvaljujem kolegicama Dariji Brkić i Danijeli Petričević iz Muzeja Sinjske krajine na pomoći.

10 Prilog je emitiran 2013. godine.

Iz Slovenskog etnografskog muzeja posuđena je lula (*kalumet*) i torbica za duhan iz druge polovine 19. stoljeća, koji su pripadali narodima Menominee i Ojibwa (Sjeverna Amerika). Dvije lule koje potječu iz zapadne Afrike posuđene su iz Zbirke tradicionalnih afričkih umjetnina Drage Muvrina. Iz fundusa Muzeja grada Imotskog posuđena su dva predmeta (lula *đuzelača* i čibuk) te je za objavljivanje ustupljeno više fotografija. Muzej grada Rovinja ustupio je nekoliko skupnih fotografija radnica – *tabakina* Tvornice duhana Rovinj s početka 20. stoljeća, a Muzej grada Zadra fotografije Ante Brkana iz Tvornice duhana Zadar iz 1970-ih godina. Iz Muzeja grada Virovitice koristili smo više fotografija seljaka u duhaništu, a ona najzanimljivija dobila je svoje mjesto na pozivnici za izložbu.

I pojedinci su za izlaganje ustupili zanimljive predmete: Ivan Zvjerac bogatu kolekciju starih kutija za cigarete; Stjepan Kelčec – Suhovac pribor (lule, nabijači i šibice) koji je koristio na natjecanjima u dugom pušenju lule; Domagoj Telišman unikatne lule koje je izradio posebno za ovu izložbu te Krunoslav Plečko reklamno pakiranje kutija za šibice Tvornice šibica Drava.

Izložba je koncipirana u više cjelina. Prva cjelina upućuje na američko podrijetlo duhana, važnu ulogu koju je duhan imao, i u nekoj mjeri još uvijek ima, unutar sustava vjerovanja američkih starosjedilaca, na širenje duhana iz Sjeverne i Južne Amerike diljem svijeta, što je likovno riješeno brodskim daskama – asocijacijom na prekooceansku trgovinu duhanom te na početke korištenja duhana u Europi, ponajprije u terapijske svrhe.

Američki su starosjedioci u prošlosti kultivirali dvije vrste duhana – *Nicotianu tabacum* i *Nicotianu rusticu* koje se danas jedine koriste u komercijalne svrhe. *Nicotiana rustica*, u Južnoj Americi poznata pod imenom *mapacho*, vrlo je jaka vrsta duhana čiji listovi sadrže visoku koncentraciju nikotina – devet puta više nego vrsta *Nicotiana tabacum* te je zbog svog snažnog djelovanja često korištena u šamanističkim ritualima. Posjetitelji su uz grafički prikaz tih biljaka mogli vidjeti i dva načina pakiranja *mapacha* – u obliku cigara i kao tubu smotanih listova, što je nabavljeno 2014. godine u okolici Iquitosu u Peru.¹¹

Važna uloga koju je duhan imao unutar sustava vjerovanja američkih starosjedilaca istaknuta je mitom o podrijetlu duhana naroda Iranxé ili Múnukü, kojega analizira Lévi-Strauss u svojoj knjizi „Mitologike 2: Od meda do pepela“ (2008: 56) te grafičkim prikazom *Oca neba i Majke zemlje* unutar koje su predstavljene četiri svete biljke naroda Navajo među kojima je i duhan. Ti se prikazi inače nalaze na slikama u pijesku i prostirkama.

Izdavanjem *Inipi* ceremonije naroda Lakota, željelo se uputiti na tradiciju koja stječe veliku popularnost diljem svijeta, pa i u Hrvatskoj, unatoč nastojanjima pripadnika naroda Lakota da ostanu jedini nositelji tradicije. Riječ je o ceremoniji u kojoj se ljudi pročišćavaju na dva načina: s pomoću pare s vrućim kamenjem i s pomoću duhanskog dima. Postoji nekoliko inačica te ceremonije, a temelji se na uvjerenju da je dim sveti,

11 *Mapacho* je za potrebe izložbe donirao Miro Tecilazić.

pročišćavajući element koji ne samo da čisti dušu i tijelo, već i ugđa *Velikom duhu* i ostalim božanstvima struajući prema nebu. Kućica u kojoj se ceremonija odvija često je kupolastog oblika i napravljena od prirodnih materijala, dok je za potrebe izložbe načinjena njena rekonstrukcija da bi se posjetiteljima donekle dočarala atmosfera ceremonije.

U drugoj cjelini, pod nazivom *Herba fiscalae*,¹² istaknuta je gospodarska važnost duhana u hrvatskim krajevima. Uz uvid u povijesni kontekst uvođenja duhanskih monopola u Europi, dan je dijakronijski pregled uzgoja i prerade duhana u hrvatskim krajevima od početaka, krajem 16. stoljeća, pa sve do današnjih dana kada se proizvodnja odvija na oko 1000 obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava u Podravini i zapadnoj Slavoniji.

Osim brojnih povijesnih fotografija prikazane su i one nastale 2014. godine prilikom terenskog istraživanja u okolici Virovitice i u Pitomači te prilozi iz emisije HRT-a „Jučer, danas, sutra“ iz 1960-ih godina na kojima se vide različiti poslovi u procesu proizvodnje i prerade duhana.

Sredinom 19. stoljeća, zbog uvođenja državnog monopola, na području današnje Republike Hrvatske zatvaraju se sve postojeće manufakturne radionice za preradu duhana te se otvaraju državne tvornice. Većinu radne snage u duhanskoj industriji činile su žene što se moglo vidjeti i na skupnim fotografijama radnica iz Tvornice duhana Rovinj i Tvornice duhana Zadar.

Obrađena je i tema krijumčarenja, kao popratna pojava svakog monopola, pa tako i duhanskog. Ono se pojavljuje odmah nakon uvođenja monopola, a osobito je dobilo maha 1930-ih godina kada je smanjen broj dozvola za sadnju, otkupne cijene duhana bile su male, a maloprodajne cijene duhanskih proizvoda vrlo visoke.

Jedna od većih cjelina u izložbi posvećena je načinima uživanja duhana koji su se mijenjali tijekom vremena pa time i pušačkom priboru koji se razvio u brojne oblike i dijelom postao svojevrсна umjetnička forma, što je prikazano kroz 365 izloženih predmeta. Cjelinu u prostoru najavljuje instalacija – predimenzionirana lula koju je izradio Marko Gašparić, akademski kipar i restaurator u Etnografskom muzeju. Objektivši iznad nje natpis „Ceci n'est pas une *pipe*“ (Ovo nije lula) dizajneri su aludirali na poznato djelo Renea Magrittea, belgijskog slikara nadrealizma (Sl. 2/str. 194).

Englezi, kao i većina europskih naroda, preuzeli su pušenje lule od naroda Sjeverne Amerike, dok su Španjolci preferirali pušenje cigara, žvakanje i šmrkanje duhana, što su preuzeli od naroda Srednje i Južne Amerike. Pušenje lule bilo je prevladavajući način uživanja duhana sve do 18. stoljeća, kada, barem što se Europe tiče, šmrkanje postaje najpopularniji oblik konzumacije. Manufakturna proizvodnja cigareta i cigara započeta je u Španjolskoj u 17., odnosno 18. stoljeću. Sve do kraja 19. stoljeća bili su prisutni različiti načini konzumiranja duhana koji su potisnuti tijekom druge polovine 20. stoljeća masovnom proizvodnjom cigareta.

---

12 Europski su vladari ubrzo nakon dolaska duhana shvatili njegovu važnost u smislu popunjavanja državnih blagajni, a duhanska industrija i danas puni proračune svih nacionalnih ekonomija. Otuda i naziv cjeline *Herba fiscalae*.

Budući da je većina lula koje su se koristile na Zapadu izrađena od gline, porculana, *meerschauma* i drva, na taj su način i grupirane u izložbi. Specifični oblici koji su se razvili u drugim dijelovima svijeta kao što su nargila, afrička i kineska vodena lula, japanska lula *kiseru*, kineske burmutice, sjevernoamerički *kalumet* i drugo prikazani su prema svojoj dostupnosti za izlaganje.

Proizvodnja lula u Zelovu kraj Sinja prikazana je kao zasebna cjelina uz povećanu fotografiju lularske peći (koju je 1932. snimio Božidar Širola), materijal i alat za izradu lula te uz video priloge HRT-a i Turističke zajednice grada Sinja o obnavljanju proizvodnje.

Suvremene lule ručne izrade prikazane su kroz radove Domagoja Telišmana (*Dotterpipes*) i fotografije procesa njegova rada, a klubovi pušača lula kroz fotografije i pribor s međunarodnih i domaćih natjecanja u dugom pušenju lule.

Osim lula, prikazan je i ostali pušački pribor koji obuhvaća duhankese, cigaretnike, burmutice, pribor za paljenje vatre i drugo. Jednu vitrinu u izložbi zauzimaju brojne kutije za cigarete koje su se proizvodile tijekom 20. stoljeća, većinom vlasništvo privatnog kolekcionara Ivana Zvjerca, a u manjem broju Krunoslava Plečka te iz fundusa Etnografskog muzeja. Osim zbog zanimljivih grafičkih rješenja, te su kutije kod posjetitelja budile interes i zbog podsjećanja na neka druga vremena.

Kao zanimljivo štivo posjetiteljima je ponuđen tekst novinara Edija Jurkovića *Kako sam popužio sve redom – inventura bivšeg pušača* u kojemu autor kroz brendove cigareta donosi kroniku 1980-ih godina. U to vrijeme potrošnja cigareta u Jugoslaviji raste brže nego u svijetu. Razlozi za to su porast stanovništva, kupovne moći i širenja navike pušenja. Primjera radi, 1985. godine potrošnja po stanovniku u Jugoslaviji iznosila je 2300, a u svijetu približno 1000 cigareta (Budin 1986: 44).

Za širenje duhana tijekom povijesti bile su s jedne strane zaslužne društvene elite koje su prihvaćanjem novih načina konzumacije diktirale trendove te, s druge strane, ratovi koji su osobito doprinijeli širenju duhana. Te su činjenice prikazane uvećanom fotografijom vojnika u rovu iz Prvog svjetskog rata, tijekom kojega su popularizirane cigarete, te konceptualno prikazana pušačkog salona iz druge polovine 19. stoljeća, u kojima su se okupljali pripadnici društvenih elita „da bi uživali u društvenoj slobodi muškog društva sličnoj onoj u arapskom svijetu“. Naime, u to vrijeme se običaj da muškarci puše povezivao se s Turskom, Perzijom i predjelima Sjeverne Afrike, gdje se duhan uživao u dokolici (Todorova 2006: 32, 33).

Temu reklamiranja duhanskih proizvoda tijekom 20. stoljeća obradio je marketinški stručnjak Ivo Payer. Uz tekst koji prati logiku reklamnog jezika posjetitelji su mogli vidjeti televizijske reklame iz 1950-ih godina, kada je reklamiranje na televiziji još bilo dopušteno, te tiskane oglase čije su zanimljive slogane poput „Prestanak pušenja je savjet koji će pacijenti teško progutati. Radije ih ponudite *Phillip Morrisom*.“ često „izgovarali“ zubari, liječnici, znanstvenici te ikone pop-kulture poput glazbenih i filmskih *celebrityja*.

Vrlo zanimljivu temu cigareta u sedmoj umjetnosti za potrebe izložbe i kataloga proučio je filmski kritičar Dean Šoša koji kaže kako je u povijesti medija, čiji su ključni

elementi pokret i svjetlo, malo što toliko efektno pokretalo i osvjetljavalo ljudsko lice kao što su to činili cigarete i dim. Brojne filmske scene koje je opisao posjetitelji su mogli pogledati na ekranu.

Posljednju cjelinu unutar izložbe čini povijesni pregled zabrana konzumiranja duhana i antipušačkih nastojanja – od smrtnih kazni za pušače (17. st.) do konačnih znanstvenih dokaza o štetnosti duhanskih proizvoda (20. st.). Pri tome je naglasak na gotovo jedno stoljeće stara nastojanja zdravstvenih radnika u Hrvatskoj (Higijenski zavod i Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, 1927.) na suzbijanju pušenja, osobito među djecom.

POP RATNA DOGAĐANJA

Popratni program izložbe obuhvatio je stručna predavanja, prezentacije i radionice čime se nastojalo produbiti različite teme obrađene u izložbi te se postigao željeni cilj da se u Muzej privuku i posjetitelji drugačijeg profila od stalne publike.

Na otvorenju izložbe, koje je bilo tijekom manifestacije *Noć muzeja*, glazbenici Biba i Vlado Benussi iz Rovinja izveli su tradicionalne pjesme o rovinjskim *tabakinama* – radnicama u tvornici duhana. Nakon toga je Ivan Delaš održao četiri prezentacije izrade zelovskih glinenih lula i drvenih *cigalina*. Publika ih je vrlo dobro prihvatila.

Predavanjem „Duhan u ceremonijama sjevernoameričkih starosjedilaca: Ceremonija lule i *Sweat Lodge* ceremonija“ Goran Puljko (Sl. 3/str. 194) pokušao je dočarati vrijednost duhana u kulturi sjevernoameričkih starosjedilaca na primjeru dviju ceremonija. Predstavljena učenja Goran Puljko je primio od Wind Daughter, nositeljice kulture i vrijednosti etničke skupine Muscogee Creek.

Posebno ugodnu atmosferu u Muzeju napravili su Santiago Andrade León, iscjelitelj i duhovni vođa udruženja „Sveta vatra Itzachilatlan“ i iscjeliteljica Andrea Calderon iz Ekvadora, inače gosti Hrvatskoga ogranka međunarodnog udruženja „Sveta vatra Itzachilatlan“, koji su predstavili znanja o svetoj biljci duhanu i pjesme američkih starosjedilaca.

Stručno predavanje Deana Šoše „Cigarete na filmu“ privuklo je mahom mlađu publiku koja je mogla naučiti mnogo o povijesti filma i putu koji je prošla cigareta na filmu, s društvene periferije u središte, da bi od 1960-ih godina u cigaretama uživali negativci ili u najboljem slučaju neprilagođeni pojedinci i buntovnici.

Uz izložbu su održana besplatna autorska vodstva za građanstvo te za sudionike međunarodne konferencije etnologa i folklorista SIEF.

Na inicijativu Etnografskog muzeja pokrenut je i zdravstveno-edukativni projekt „Pušenje je out“,¹³ u suradnji s Gradskim uredom za zdravstvo, Gradskim uredom za obrazovanje, kulturu i sport te Nastavnim zavodom za javno zdravstvo „Dr. Andrija

---

13 Autorice projekta su Mirjana Drobina iz Etnografskog muzeja i Ivana Portolan Pajić iz Gradskog ureda za zdravstvo.

Štampar“¹⁴. Projekt je bio namijenjen učenicima 6. razreda osnovne škole na području grada Zagreba u okviru kojega su održane četiri edukativne radionice o štetnosti duhanskih proizvoda nakon čega su polaznici razgledali izložbu uz prilagođeno autorsko vodstvo. U sklopu projekta bio je raspisan likovni natječaj za učenike osnovnih škola, na istu temu, na koji je pristiglo sedamdesetak radova. Stručni žiri¹⁴ izabrao je 29 radova za likovnu izložbu koja je otvorena u Etnografskom muzeju 31. svibnja 2015. godine, čime je ujedno obilježen Svjetski dan nepušenja.

ZAKLJUČAK

Može se reći kako je prednost povremene izložbe u tome što pruža mogućnost da se ista tema obradi u nekom drugom vremenu i u nekim drugim konceptima. Muzejska je izložba, ipak, prema riječima Ive Maroevića, „rezultat stručnjakova htjenja, utjecaja aktualnog vremena i društva te raspoloživih predmeta baštine kod kojih se akualizira svjesno odabrani i suodnosom stvari inducirani dio njihove muzealnosti“ (2003: 17). Tako je i izložba „Dim – priča o duhanu“ rezultat autorske koncepcije i odraz vremena u kojem je nastala. Pri osmišljavanju izložbe bila sam vođena mišlju da izložim predmete koji nisu do tada „vidjeli svjetlo dana“, jer kako je to izrekao Siegfried Lenz u jednom drugom kontekstu, predmeti vrijede dok ih drugi gledaju i dok pri pogledu na njih doznaju nešto o sebi. Tijekom pripreme i trajanja izložbe mnogo sam doznala i sama jer na izložbama se očitavaju dva oblika znanja: ono postignuto u procesu rada na pripremi izložbe te znanje koje je nastalo kao rezultat odnosa posjetitelja prema međuodnosima predmeta u aktualnom društvenom vremenu (Maroević 2003: 15, 17). Upravo je aktualno društveno vrijeme potaklo mnoge posjetitelje da podijele svoje mišljenje, ali i uspomene.

Možda je nedostatak muzejske izložbe kao medija, u ograničenoj mogućnosti prikazivanja pojedinih tema, kao što je u ovom slučaju bilo npr. s temom duhana u južnoameričkom šamanizmu, tema koja se pokazala vrlo zanimljiva publici i koju smo nastojali produbiti kroz popratni program. Kao što je već rečeno, izložba ipak počiva na raspoloživim predmetima baštine. Pri tome nije nevažna i ograničenost koja proizlazi iz nedostatka financijskih mogućnosti za istraživanja i snimanje filmova. To opet otvara mogućnost za neke druge medije, pa tako s veseljem očekujem uradak o duhanu HRT-ova Odsjeka emisija pučke i predajne kulture.

Tema duhana je vrlo široka i još uvijek nedovoljno obrađena u Hrvatskoj što otvara prostor za istraživanja stručnjaka različitih profila, ali i same autorice izložbe. Tijekom pripreme izložbe ostvareni su kontakti s mnogim profesionalcima, od agronoma i zdravstvenih radnika do etnologa, povjesničara i arheologa te se čini kako raste interes za tu temu. Kao da je tek sad došlo vrijeme da se progovori o biljci koju su oduvijek nazivali i kraljicom među biljkama, ali i đavoljom travom.

---

14 Stručni žiri u sastavu: Marija Živković, Željka Jelavić, Marko Gašparić i Renata Santo.

LITERATURA

- Budin, Tomislav. 1986. „Kretanja u suvremenoj svjetskoj duhanskoj industriji“. U *Duhan u SR Hrvatskoj. Proizvodnja, obrada, prerada i znanstveni rad*. Tomislav Budin, ur. Zagreb: Duhanski institut, str. 44-45.
- Glesinger, Lavoslav. 1973. „Duhan u našoj pučkoj i znanstvenoj medicini tijekom stoljeća“. *Saopćenja / Pliva* 16/1: 35-42.
- Grčević, Jure. 2000. *Kompolje: narodni život i običaji*. Otočac: Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke.
- Hanžek, Darinka. 2009. *Baština: etnografski zapisi iz gornjostubičkoga kraja*. Donja Subica, Gornja Stubica: Kajkaviana, Društvo Sveti Juraj.
- Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica: narodni život i običaji*. Split: Književni krug (pretisak iz 1906. godine).
- Jurić, Bartol. 1990. „Neobjavljena građa“. U *Otok*. Vinkovci: Kulturno informativni centar „Privlačica“, str. 631-641.
- Jurić-Arambašić, Ante. 2000. *Kijevo: Narodni život i tradicijska kultura*. Zagreb – Kijevo: Župni ured.
- Kutleša, Silvestar. 1993. *Život i običaji u Imockoj krajini*. Imotski: Matica hrvatska, Ogranak Imotski; Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad.
- Lang, Milan. 2009. *Samobor. Narodni život i običaji*. Samobor: Meridijani (pretisak iz 1915. godine).
- Lévi-Strauss, Claude. 2008. *Mitologike 2 – Od meda do pepela*. Novi Sad: Prometej – Kiša.
- Lovretić, Josip. 1990. *Otok*. Vinkovci: Kulturno informativni centar „Privlačica“.
- Lukić, Luka. 1919. „Varoš“. *Zbornik za narodni život i običaje* 24: 32-238.
- Maroević, Ivo. 2003. „Muzejska izložba – muzeološki izazov“. *Informatica museologica* 34/3-4: 13-18.
- Murčić, Franjo. 1903. „Visoko u Bosni: narodni život i običaji“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 8: 79-103.
- Radić, Antun. 1997. *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. Zagreb: Dom i svijet (pretisak iz 1897. godine).
- Rožić, Vatroslav. 1907. „Prigorje. Narodni život i običaji“. *Zbornik za narodni život i običaje* 12: 49-134.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: XX vek.
- Žic, Ivan. 2001. *Vrbnik na otoku Krku: narodni život i običaji*. Rijeka: Adamić.